

דף הרחבות לנושא – הלכות מתוך סדרת הלכות שמיטה מצוות הפקרת היבול והשדה יחידה מספר 11

❖ עוד על 'הפקר לזמן' של הקרקע בשביעית

סמ"ע סימן רעג ס"ק יד

הוי הפקר אף על גב דהוא לזמן, דילפינן משמיטה דהוא ג"כ לא הוה הפקר אלא שנה אחת

מבחינה עקרונית היה מקום לומר שאין אפשרות להפקיר לזמן מוגבל. אם מפקירים, הרי שהחפץ מופקע מבעליו. נניח שאדם יאמר שחפץ מופקר עד לתאריך פלוני. מה יקרה בהגיע העת? הרי החפץ אינו שלו. כיצד הוא לפתע יחזור להיות שלו?
הסמ"ע אומר שזה לא נכון. ניתן להפקיר חפצים לזמן מוגבל. מניין לו? מהשמיטה, שגם היא הפקר זמני. הגרש"ש מקשה על דבריו, ומתרץ באופן מפתיע:

חידושי ר' שמעון שקופ נדרים סימן כה

אינו מובן כל כך, דהרי הפירות של שמיטה, שהם נעשים הפקר, לא נפקע מהם דין הפקר גם אחר זמן שמיטה, רק מה שיגדלו פירות אחרים שלא חל עליהם הפקר יהיה של הבעלים!

פירות השביעית מופקרים לעד (או, לפחות עד שיבוא אדם ויזכה בהם). אין תאריך בו היבול יפסיק להיות הפקר! אם כך, כיצד ניתן ללמוד מכאן שהפקר לזמן הוא הפקר? מסביר הגרש"ש:

ואפשר לומר דהפקר לזמן יש לדמות להפקר הקרקע בשביעית, דאמרינן במס' נדרים ד' מ"ב ע"ב, מאי שנא דאוכל מן הנוטות דפירי דהפקירא אינון ארעא נמי אפקרה, היינו לצורך לקיטת הפירות, כמש"כ הר"ן והמפרשים, והפקר זה הוא לזמן

הגרש"ש אומר שהסמ"ע לומד את היכולת להפקיר לזמן מדין הקרקע בשביעית, שהקרקע מופקרת עבור לקיטת הפירות בשביעית, לא מדין הפירות! תובנה זו פותרת לו בעיה אחרת:

חידושי ר' שמעון שקופ נדרים סימן כה

עפ"י מה שנתבאר לנו בענין הפקר, שעיקר הפקר, שיהיה יד כל אדם שווה בו לעשות עם החפץ כמו עם דבר המופקר בלי שום שיור לעצמו, ואם הוא דבר דשייך בו זכיה וקנין מוחלט, צריך שלא ישיר בזה גם כח קנין, צריך לבאר מה דמהני הפקר לזמן...

ולפי זה י"ל דאם הפקיר אדם קניין הפירות לחוד, היינו השתמשות מוגבלת באופן שלא יכלה את הגוף, אפשר דמהני, דזה דומה גם כן לשמיטה, שהפקירה תורה השתמשות הקרקע לצורך לקיטת הפירות

הגרש"ש חוזר למה שכתבנו בתחילה: הפקר בהכרח מוחק את זכויות הבעלים בחפץ לחלוטין. כיצד, אם כן, ניתן להפקיר לזמן מוגבל? כאמור, בכלות הזמן כיצד החפץ ישוב לבעליו?

אומר הגרש"ש: ממקורו של הסמ"ע אנו מבינים את כוונתו. אין אפשרות להפקיר חפץ לזמן. הפקר של חפץ לזמן יעבוד רק אם מפקיר את הפירות, כלומר את השימוש בחפץ, באופן שאינו מכלה אותו. לדוגמא: הפקרת המעבר בשדה בכדי להגיע לפירות השביעית (לא להתבלבל: ה"פירות" שהגרש"ש מדבר עליהם אינם יבול השביעית, אלא זכות המעבר בשדה הם "פירות" השדה לעניין זה). מכיוון שאין כאן הפקר מוחלט והפקעה של השדה מבעלותו, אלא רק היתר שימוש לאחרים בשדה, באופן שאינו מכלה את השדה, את הזכות הזאת ניתן להפקיר לזמן.

❖ מדוע ספק ממון לקולא?

המגנום אופוס של רב שמעון שקאפ, שערי יושר, פותח את השער החמישי בשאלה זו:

שערי יושר שער הפרק א

נקטינן דספק ממון לקולא, וראוי לבאר למה נגרע איסור גזל משאר איסורים, וכמו דקיי"ל דכל איסור תורה לחומרא!

הוא מציג את השיטות המרכזיות שנאמרו, ומבאר מדוע תשובותיהם לא הניחו את דעתו. ניתן לו להוביל את דרכו:

וכבר עמדו על זה הרבה גדולי האחרונים והראשון שהעיר מזה הוא הר"ר יחיאל באסאן ז"ל, והוא ז"ל השיב על זה דעל כל פנים יהיו בזה ספק גזל, דאם נחמיר על הנתבע יהיו ספק גזל ביד התובע

המהר"י באסאן אומר שאין טעם להחמיר בספק ממון, שהרי כאשר אחד יחמיר על עצמו ויתן את כספו לרעהו, יתברר שרעהו מקל ולוקח את כספו. מכיוון שאין מנוס מכך שמישהו יקבל כסף שאין ודאות שמגיע לו, אין טעם לשנות את המיקום הנוכחי של הכסף. ברם, תשובה זו לא הניחה את דעת האחרונים:

וכל האחרונים השיגו על תירוץ זה, דהרי בברי ושמה ליכא חשש איסור אצל התובע, דגם בספק איסור מהני ברי ... וגם בעיקר דבריו יש לתמוה, דמה בכך, דעל כל פנים כל אחד יחוש לעצמו, והיה ראוי דגם בית דין לא יניחו כך עד שיתרצו שני הבעלי דינין

שתי שאלות מרכזיות נשאלו על דבריו: א. כאשר התובע ברי בדבריו, והנתבע אינו, אנו מניחים את הכסף אצל הנתבע. מדוע? הרי התובע טוען שהוא יודע שאין בכך גזל, והנתבע טוען שאינו יודע! בכל תחום איסורי אחר היינו אומרים שעל הנתבע להסתלק מן הספק! ב. נניח שלשני הצדדים יש ספק גזל. לכאורה הדבר הנכון הוא להסביר להם ששניהם עומדים לעבור על ספק איסור תורה, ולמצוא פתרון. מדוע יש לבית הדין סמכות להכריע שהמוחזק ישאיר את הכסף בידיו, ואפילו אינם מזהירים אותו שיש להם ספק?

ובספר אורים ותומים סימן כ"ה בקיצור תקפו כהן כתב וז"ל, אבל באמת הקושיא מעיקרא ליתא, כי כך היה המצווה והלאו של לא תגזול, היינו גזל ודאי, אבל גזל ספק אם הוא בידך אין כאן איסור גזל, דכך הלכה נאמרה 'המוציא מחברו עליו הראיה', ומי שתפס יכול להחזיק ואין כאן ספק איסור כלל, כי לא אסרה תורה גזל בכה"ג ועל תנאי זה נאמר וכו', כמו דלא אסרה תורה ממזר ספק ומעשר ספק וכדומה הרבה, ולכך אפילו לצאת ידי שמים אין כאן חשש עכ"ל

הרב יונתן אייבשיץ (בספרו על חושן משפט) אומר שהתורה שקבעה שספק דאורייתא לחומרה, קבעה לגבי מצוות מסוימות שספק דאורייתא לקולא. גזל הוא אחת הדוגמאות למצווה שכזו. כך קבע הקב"ה. גם את התשובה הזו דוחה הגרש"ש:

וגם דבריו הק' אינם מסתברים בעיני, דהרי כל היכא שמצינו בש"ס איזה חידוש להקל בספיקות, גילו לנו על זה מקור מן התורה ... ובגזל ספק לא נזכר בגמרא לרמז לנו שהוא איזה חידוש הלכה למשה מסיני או איזה גילוי מן התורה, ולהיפוך אמרו בגמרא ריש פרק הפרה (שם מו ב) דעל ענין זה דקיי"ל המוציא מחברו עליו הראיה אין צריך קרא דסברא הוא, דכאיב ליה כאיבא אזיל לבי אסיא, ואם היה בענין זה של ספק גזל איזה חידוש הלכה, הוי ליה להש"ס לומר דע"ז מגלה הקרא דמי בעל דברים יגש אליהם

הגרש"ש אומר שבכל שאר הדינים בהם ספקם לקולא חז"ל מציגים מקור. מדוע לא בספק גזל? אדרבה: במסכת בבא קמא זה מוצג כסברא מובנת מאליה. לפי דברי הרב יונתן אייבשיץ ודאי שהגמרא הייתה צריכה להציג מקור שדווקא איסור זה ספקו להקל. הוא ממשיך ואומר שזה גם לא נכון: ישנם מצבים בהם בדין פטור, אך יש מקום "לצאת ידי שמיים". מדוע שיהיה צורך לצאת ידי שמיים, אם ה'שמיים' קבע שספקו להקל?

אלא נראה לענ"ד ברור דאין שום חידוש בלאו דלא תגזול, וספיקו אסור ככל ספק איסור תורה, והרי מצינו חיוב לצאת ידי שמים גם בספק גזל...

הגרש"ש אומר שמי שהסביר זאת כראוי הוא קונטרס הספיקות (אחיו של קצות החושן), הוא מחדד את דבריו:

אבל הטיב אשר כתב בזה בספר קונטרס הספיקות כלל א' סימן ו' אבל לא ביאר כל הענין כראוי וביאור ענין זה הוא לענ"ד על פי הקדמה כללית: דכל דיני המשפטים של דיני ממונות בין איש לרעהו, אינם כדרך כל מצוות התורה, דבכל המצוות הוא מה שהזהירה לנו תורה בעשה ולא תעשה, חיוב קיומם עלינו הוא העיקר לקיים מצות ה', ובדיני ממונות אינו כן, דקודם שחל עלינו מצות ה' לשלם או להשיב, צריך שיוקדם עלינו חיוב משפטי ועוד כלל עיקרי בזה, דהיכא שאנו דנים על איזה זכות וקנין של אדם באיזה חפץ או שעבוד ממון, אין אנו דנים כלל על עניין שמירת איזו מצוה, אלא ענין מציאות למי קנוי הדבר, ומי ומי ראוי על פי תורת המשפטים להחזיק את החפץ, ולפי"ז מה דאמרו חז"ל כללי ההלכות בספיקו של ממון, ודאי שמצאו כן על פי הכרעת השכל שעל פי תורת המשפטים הדין נותן כן והנה הלאו של איסור גזל הוא שלא יגזול איש מחברו דבר שעל פי תורת המשפטים הוא של חברו, וכן לא יעשוק שכר שכיר מה שעל פי משפט התורה הוא חייב לשלם, ואיך שייך לדון שיחוש מי שיעכב הממון תחת ידו על פי

משפט התורה לאיסור גזל, אם הממון הוא שלו על פי משפט התורה איזה איסור גזל אפשר בזה, דהלאו של לא תגזול הוא לאו כללי דאסור לגזול משל חבירו מה שהוא שלו

כלומר, כאשר אנו אומרים ש'ספק ממון לקולא', אין הכוונה שיש כלל מיוחד שבספק האיסור המסוים הזה ניתן להקל. הכוונה היא שאיסור גזל מותנה במצב המשפטי. התורה אמרה שאסור לגזול. את מה אסור לגזול? את מה שעל פי הדין לא אמור להיות תחת ידינו. לכן לפני שאפשר לענות על השאלה: את מה אסור לגזול? צריכים לענות על שאלה קודמת: מהו המצב המשפטי? רק אחרי הכרעת המצב המשפטי ניתן לומר: עתה שאנו יודעים מה אמור להיות אצל מי, אסור לך להחזיק את כספו של אחר תחת ידך. הכלל 'ספק ממון לקולא' אינו כלל בהלכות גזל, אלא כלל בהכרעה המשפטית. בשלב ההכרעה המשפטית, כללי הצדק קובעים שאסור לבית הדין להוציא כסף ממישהו אם אין לבית הדין דאות שיש להוציא ממנו כסף (המוציא מחברו – עליו הראיה). מכיוון שזו ההכרעה המשפטית, כאשר אנו שואלים אם יש ספק גזל, התשובה היא – אין כל ספק. בכלל. המשפט הכריע שהכסף הזה צריך להישאר אצלי. אמנם הכרעה זו התבססה על כללי התמודדות עם ספק ממון. אך ההתמודדות היא ברמת הדיון המשפטי, הקודם לדיון בשאלת איסור גזל.

❖ האם פירות השביעית אינם פטורים ממעשרות מעצם היותם הפקר?

למדנו ביחידה שיש שני מקורות לפטור את פירות השביעית מתרומות ומעשרות: עצם היותם הפקר, והלימוד מהמכילתא, המקיש את אכילת האדם לאכילת החיה. שאלנו מדוע יש צורך בשני המקורות. תשובה אחת הובאה ביחידה: לפטור את היבול הנקנה מהנכרי לפני מירווח. אך כפי שלמדנו, נראה שאין הסכמה על כך. האחרונים מצאו פתרונות נוספים. נציג כאן דוגמא נחמדה אחת:

ערוך לנר מסכת ראש השנה דף טו עמוד א

ברש"י ד"ה אמר ליה: כדתניא במכילתא ואכלו אביוני עמך. הטורי אבן הקשה: למה לי טעם זה, תיפוק ליה ממה דדרשינן בספרי ובירושלמי ... "יצא הפקר ... דהפקר פטור ממעשר ע"ש שהאריך והניח בקושיא ולעני"ד י"ל דבפאה (פ"ו מ"א) סוברים בית הלל דאין הפקר עד שיופקר אף לעשירים כשמיטה. ובשביעית (פרק ט מ"ח) פליגי רבי יהודה ורבי יוסי, דלרבי יהודה עניים אוכלים אחר הביעור ולא עשירים, ויליף לה מדכתיב "ואכלו אביוני עמך". ולרבי יוסי אחד עניים ואחד עשירים אוכלים אחר הביעור ע"ש. ולפי זה, אי לאחר הביעור פטור מן המעשר מטעם הפקר תלוי בפלוגתא זו, דלרבי יוסי הוי הפקר, כיון דהוי הפקר לעניים ולעשירים, ולרבי יהודה לא הוי הפקר, ולכן י"ל דמכילתא וספרי בהא פליגי

יש מחלוקת תנאים למי מותר לאכול פירות שביעית אחרי זמן הביעור. לפי רבי יהודה רק לעניים מותר לאכול. אם כך, הפירות מופקרים לעניים בלבד. אך ההלכה הפוסרת את ההפקר מתרומות ומעשרות פוסרת רק אם היבול מופקר לכל. לפי שיטה זו ישנו צורך בלימוד נוסף, הפוטר את התבואה הגדלה אחרי הביעור.

❖ אם יש חובת תרומות ומעשרות בשביעית, אלו מעשרות יש להפריש?

מכל יבול החייב בתרומות ומעשרות יש להפריש תרומה גדולה, מעשר ראשון, תרומת מעשר, ומעשר נוסף, התלוי בשנות השמיטה. בשנים א' ב' ד' ה' יש להפריש מעשר שני (הנאכל על ידי בעליו בירושלים), ובשנים ג' ו' יש להפריש מעשר עני (הנמסר לעניים, כמובן). בשנת השמיטה אין מפרישים תרומות ומעשרות כלל, כמובן.

אך אנו למדים ביחידה שלפחות לפי חלק מן השיטות, יש יבול שביעית החייב בתרומות ומעשרות. זה מעלה את השאלה איזה מעשר יש להפריש בשנה השביעית?

מצב שכזה קיים בארצות סביב ארץ ישראל. המצוות התלויות בארץ אינן חלות שם מן התורה, אך חכמים תיקנו שיפרישו שם תרומות ומעשרות. כפי שנראה במשנה, בארצות שונות הפרישו תיקנו שיפרישו מעשרות שונים. התנאים דנו מה יש להפריש במקום בו המסורת, ככל הנראה, לא הייתה ברורה:

משנה מסכת ידים פרק ד משנה ג

עמון ומואב מה הן בשביעית? גזר רבי טרפון: מעשר עני. וגזר רבי אלעזר בן עזריה: מעשר שני השיב רבי טרפון: מצרים חוץ לארץ, עמון ומואב חוץ לארץ. מה מצרים מעשר עני בשביעית, אף עמון ומואב מעשר עני בשביעית. השיב רבי אלעזר בן עזריה: בבל חוץ לארץ, עמון ומואב חוץ לארץ. מה בבל מעשר שני בשביעית, אף עמון ומואב מעשר שני בשביעית

אמר רבי טרפון: מצרים שהיא קרובה עשאוה מעשר עני שיהיו עניי ישראל נסמכים עליה בשביעית אף עמון ומואב שהם קרובים נעשים מעשר עני שיהיו עניי ישראל נסמכים עליהם בשביעית.... נמנו וגמרו: עמון ומואב מעשרין מעשר עני בשביעית וכשבא רבי יוסי בן דורמסקית אצל רבי אליעזר בלוד, אמר לו: מה חידוש היה לכם בבית המדרש היום? אמר לו: נמנו וגמרו עמון ומואב מעשרים מעשר עני בשביעית. בכה רבי אליעזר ואמר "סוד ה' ליראיו ובריתו להודיעם", צא ואמור להם: אל תחושו למניינכם, מקובל אני מרבן יוחנן בן זכאי ששמע מרבו ורבו מרבו עד הלכה למשה מסיני שעמון ומואב מעשרין מעשר עני בשביעית

במצרים מעשרים מעשר עני בשביעית, בבל מעשרים מעשר שני בשביעית. השאלה היא כיצד לפסוק לגבי המקרה החדש, עמון ומואב. בסוף המשנה מתברר שיתכן ויש מסורת על השאלה. אנו דנים בשאלה אלו מעשרות לעשר בארץ ישראל, מן היבול החייב במעשרות בשביעית. הכפתור ופרח מכריע שיש להפריש מעשר עני:

ספר כפתור ופרח פרק מז

יהיה במעשר עני, דלא גרע מעמון ומואב משום דסמיכי לארץ ישראל השביעית ההיא במעשר עני. ויהיה אם כן מי שבפירותיו חל שביעית כמו הישראל אין בו חיוב תרומות ומעשרות, אבל מי שלא חל עליו שביעית כמו הגוי פירותיו הם בחיוב תרומות ומעשרות. ואם כן עכשו בארץ ישראל שרוב פירותינו משל גוים הם, בדין הוא שיהיה נוהג בהם דין המתנות בשביעית, אלא שמעשר שני יהיה מעשר עני, לא שני, משום עניים, כטעם עמון ומואב

הוא מסביר שההכרעה שבעמון ומואב מפרישים מעשר עני הוא מהטעם המובא קודם לכן במשנה, מתוך דאגה לעניים הסמוכים לארץ ישראל. קרקעות הנכרים בארץ ישראל סמוכות עוד יותר לארץ ישראל, ולכן בהם ודאי שיש להפריש מעשר עני!

יש לציין שהמהרי"ט מביא ראייה ממשנה זו לשיטתו. המשנה מחפשת מצבים בהם חייבים במעשרות בשביעית, לדמות אליהם את המעשרות שבשביעית. מדוע לא הביאו ראייה מן המעשרות שמפרישים בארץ ישראל עצמה? על כרחנו, אומר המהרי"ט, שאין כזה דבר חיוב תרומות ומעשרות בארץ ישראל בשביעית. באבקת רוכל (סימן כד) משיב על דבריו: ראשית, מניין לנו שישנה הכרעה אלו מעשרות להפריש בארץ ישראל בשביעית? יתרה מזו: מדוע ברור שהפרישו מעשרות מקרקע של נכרי בארץ ישראל קודם לכן? הרי הארץ הייתה מיושבת על ידי ישראל.

❖ חידוד ראיית הראב"ד

משנה מסכת שביעית פרק ד משנה ב

בית שמאי אומרים: אין אוכלין פירות שביעית בטובה, ובית הלל אומרים: אוכלין בטובה ושלא בטובה. רבי יהודה אומר: חלוף הדברים. זו מקולי בית שמאי ומחומרי בית הלל

במשנה זו מובאת מחלוקת אם מדובר בקולי בית שמאי או לא. כפי שלמדנו ביחידה, ההכרעה היא שהלכה זו היא מקולי בית שמאי. אם כך, בית שמאי סוברים שניתן לאכול בטובה או שלא בטובה, ובית הלל חולקים ואומרים שאין לאכול פירות שביעית בטובה. אך במסכת עדויות (המתאימה-לכאורה לדעת רבי יהודה) מובאת גרסה הפוכה (אפילו לשיטת רבי יהודה!):

משנה מסכת עדויות פרק ה משנה א

אוכלין פירות שביעית בטובה ושלא בטובה, כדברי בית שמאי, ובית הלל אומרים: אין אוכלים אלא בטובה

לפי המשנה בשביעית השיטה המחמירה אומרת שאסור לאכול בטובה. לפי השיטה המחמירה בעדויות, מותר לאכול בטובה בלבד!

נשוב למחלוקת בה עסקנו ביחידה: האם מדובר כאן על החזקת טובה, או תשלום? הראב"ד אומר שבהכרח מדובר על החזקת טובה, שהרי אסור לשלם על פירות שביעית. הר"ן דוחה את הראייה. הרי מותר לשלם דבר מועט על פירות שביעית, ואין בכך איסור סחורה (כפי שנלמד בעזרת ה' ביחידה הבאה). אם כך לכאורה אין ראייה לדברי הראב"ד! המשנה למלך דוחה את דחייתו, ומבאר:

אכן ניתן לשלם על פירות שביעית. זה אינו בלתי אפשרי להתיר תשלום כלשהו על פירות שביעית. אך הראב"ד צודק דווקא לפי המשנה בעדויות. אם נקבל את הצעת הר"ן, לפי בית הלל חובה לשלם על פירות שביעית. אמנם החובה היא לשלם תשלום מועט, אך לא יתכן שבית הלל היו מורים לכולם שהם חייבים לשלם, ולא יחששו שזה יגרום למכשול אם ישלמו יותר מדי. כלומר, אפשרי לשלם תשלום מועט וכך לא

לעבור על איסור סחורה. אך אין זה סביר לתקן שכולם צריכים לשלם, מפני שודאי שזה יגרום למצבים בהם אנשים ישלמו יותר מדי!